**نوع مقاله:** ترویجی

# بررسی مشروعیت شرط سپرده‌گذاری برای دریافت تسهیلات
## (امتیاز تسهیلات در ازای سپرده‌گذاری)[1]

**محمدجواد توکلی** / دانشیار گروه اقتصاد مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی‌ؒ avakoli@iki.ac.ir

**دریافت:** ۹۹/۰۹/۱۹ **پذیرش:** ۱۴۰۰/۰۱/۱۶

**چکیده**

**یکی از شیوه‌های رایج برای تجهیز منابع در بانک‌ها و صندوق‌های قرض‌الحسنه، الزام متقاضیان تسهیلات بانکی به سپرده گذاری است. مقالهٔ حاضر درصدد بررسی موضوع شناسانه این مسئله با نگاه فقهی است، و به دنبال پاسخ این پرسش است که آیا چنین روشی مصداق شرط قرض در برابر قرض و ربای حکمی می‌شود؟ نتایج تحقیق نشان می‌دهد اگر دریافت تسهیلات مشروط به سپرده‌گذاری در حساب‌های امانی (جاری یا قرض‌الحسنه) بوده و این سپرده‌ها در قالب عقد قرض جذب شوند؛ شبهه ربای حکمی وجود دارد؛ مگر اینکه این شرط الزامی برای بانک در ارائه تسهیلات ایجاد نکند. همچنین اگر سپرده مزبور براساس وکالت اخذ شود و مالکیت سپرده گذار بر وجوه حفظ شود، در این صورت شرط سپرده برای دریافت تسهیلات به مفهوم اجازه به بانک یا صندوق قرض‌الحسنه برای تصرف در وجوه تحت وکالت و اعطای قرض‌الحسنه به دیگران است. اگر دریافت تسهیلات مشروط به سپرده‌گذاری در حساب سرمایه‌گذاری شود؛ در این حالت، متقاضی در برابر سرمایه‌گذاری و نه قرض از امتیاز دریافت تسهیلات بهره‌مند شده و شبهه ربا در مورد آن وجود ندارد.**

**کلیدواژه‌ها:** شرط سپرده تسهیلات، بانک بدون ربا، قرض‌الحسنه، قرض به شرط قرض، ربای قرضی.



[1]. این تحقیق با حمایت مالی معاونت پژوهش حوزه علمیه قم انجام شده است.

**مقدمه**

یکی از شیوه‌های رایج در بانک‌ها و صندوق‌های قرض‌الحسنه برای جذب سپرده‌ها، مشروط کردن دریافت تسهیلات به سپرده‌گذاری است. در این صورت، متقاضیان تسهیلات باید پیش از دریافت تسهیلات، مقدار معینی را نزد بانک یا صندوق سپرده گذاری کنند. به طور معمول مبلغ تسهیلات براساس مدت و میزان سپرده‌گذاری تعیین می‌شود. این شیوه در مورد تسهیلات قرض‌الحسنه بسیار رایج است. متقاضیان تسهیلات قرض الحسنه برای دریافت چنین خدمتی ملزم به افتتاح حساب نزد بانک یا صندوق قرض‌الحسنه می‌شوند. به این افراد براساس مقدار و مدت سپرده‌گذاری امتیاز دریافت تسهیلات قرض‌الحسنه اعطا می‌شود.

یکی از شبهات موجود در مورد مشروط کردن تسهیلات به سپرده گذاری، شبهه ربای حکمی است. ربای حکمی به معنای زیاده غیرعینی در قرارداد قرض است که در برابر قرض دادن منفعتی همچون امتیاز دریافت تسهیلات به قرض‌دهنده، اعطا می‌شود. این سؤال مطرح است که وقتی دریافت تسهیلات به سپرده گذاری مشروط می شود، آیا چنین شرطی مصداق «شرط قرض به شرط قرضی» و ربای حکمی است؟ در این راستا سؤال های فرعی در مورد ماهیت شرط سپرده گذاری برای دریافت تسهیلات و رابطه سپرده با انواع تسهیلات (قرض‌الحسنه، مبادله‌ای و مشارکتی) مطرح است.

شبهه حکمی ربا از این جهت وجود دارد که متقاضیان تسهیلات در قبال قرض دادن به بانک یا صندوق، از امتیاز دریافت تسهیلات بهره‌مند می شوند. در این صورت، دریافت وام در برابر پرداخت وام (سپرده گذاری) به مفهوم قرض به شرط قرض است. یعنی هریک از افراد قرض می دهند تا در آینده قرض بگیرند؛ و این چنین شیوه‌ای براساس دیدگاه مشهور فقها که ربای حکمی را حرام می دانند، می‌تواند مصداق ربا باشد.

در مورد مسئله الزام متقاضیان تسهیلات بانکی به سپرده گذاری مطالعه مستقلی مشاهده نشد. در این زمینه اظهارنظرهای رسانه‌ای و برخی مقالات کوتاه رسانه‌ای در دسترس است. در این مورد استفتائاتی نیز از مراجع شده است. البته در کتاب‌های مرتبط با بانک‌داری اسلامی و یا فقه بانک داری اسلامی به احکام سپرده پذیری و همچنین احکام اعطای تسهیلات پرداخته شده است؛ ولی موضوع شرط سپرده‌گذاری برای دریافت تسهیلات، به صورت مستقل و مفصل بحث نشده است.

در کتاب های بانک داری اسلامی، مباحثی پیرامون عقد فقهی منطبق بر سپرده‌ها مطرح شده است؛ این مباحث می تواند زمینه برای بحث از شرط سپرده گذاری برای دریافت تسهیلات را فراهم کند. در این مقاله، ضمن موضوع شناسی دقیق شرط سپرده گذاری برای دریافت تسهیلات، مباحث مرتبط با انواع سپرده را بر آن منطبق می کنیم. در این مقاله برای بررسی حکم فقهی دریافت تسهیلات در مقابل سپرده گذاری، بین دو نوع سپرده قرض‌الحسنه و سرمایه گذاری و همچنین بین تسهیلات قرض‌الحسنه و تسهیلات مبادله‌ای ـ مشارکتی تفکیک می‌کنیم. همچنین بین شرط الزام‌آور و غیرالزام‌آور و همچنین شرط صریح و ضمنی تمایز قائل می‌شویم.

## ۱. شرط سپرده‌گذاری برای دریافت تسهیلات

یکی از راه‌های پیش‌روی بانک‌ها و مؤسسات مالی اسلامی برای تأمین منابع لازم جهت اعطای تسهیلات، جذب سپرده های افراد است. با توجه به ممنوعیت ربا در بانک‌داری اسلامی، استفاده از مشوق بهره برای تجهیز سپرده ها ممنوع است. یکی از راه کارهای جایگزین برای جذب منابع در این مؤسسه های مالی، این است که به جای پرداخت بهره به سپرده گذاران، صاحبان وجوه در سود حاصل از سرمایه‌گذاری‌های بانک سهیم شوند. این امر در مورد سپرده‌های سرمایه‌گذاری مصداق دارد؛ اما در مورد سپرده‌های جاری و قرض الحسنه، امکان پرداخت سود وجود ندارد؛ زیرا دادن سود به صاحبان این سپرده‌ها مصداق ربا خواهد شد.

بانک ها و صندوق های قرض‌الحسنه برای حل مشکل جذب وجوه در سپرده‌های جاری و قرض‌الحسنه تمهید دیگری اندیشیده‌اند. این نهادها به سپرده گذاران در این حساب ها امتیازاتی همچون امتیاز دریافت تسهیلات به مبلغ بیشتر و یا با نرخ کارمزد کم اعطا می کنند. در این روش شرط دریافت تسهیلات، سپرده گذاری در حساب های جاری یا قرض‌الحسنه است. همچنین ممکن است بانک‌ها دریافت تسهیلات مبادله ای و مشارکتی را نیز مشروط به افتتاح سپرده جاری، قرض‌الحسنه و یا حتی سپرده مدت‌دار بکنند.

درواقع شرط سپرده گذاری برای دریافت تسهیلات، ابزاری برای تجهیز منابع برای پرداخت تسهیلات است. بانک‌ها و صندوق‌های قرض‌الحسنه با استفاده از این سازوکار مشتریان خود را تشویق

می‌کنند که وجوه‌شان را نزد ایشان بسپارند.

بررسی این موضوع از چند جهت مهم است. در شرع مقدس اسلام سفارش فراوانی به قرض‌دادن شده است. از سوی دیگر، ربا که یکی از بزرگ‌ترین گناهان است که در قرآن اصرار بر آن، به‌منزلهٔ اعلام جنگ با خدا و رسول خداﷺ برشمرده شده است (بقره: ۲۷۸و۲۷۹)، در بستر قرض نیز محقق می شود. جهت دوم مربوط به استفاده از قالب های مختلف عقود برای اعطای تسهیلات است. با توجه به اینکه دریافت تسهیلات مشروط به سپرده‌گذاری می‌شود، که بر آن می‌تواند عنوان قرض صدق کند؛ در این صورت باز مباحث باب قرض مطرح می شود که آیا این مورد مصداق قرض به شرط قرض و ربای حکمی هست، یا خیر.

مباحث مرتبط با اعطای تسهیلات مشروط به سپرده‌گذاری، با مباحث فقهی در مورد عقود مختلف ازجمله عقد قرض، جعاله، فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، شرکت، مضاربه، مساقات، مرتبط است. با توجه به اینکه مسئله اساساً مرتبط با شبهه قرض به شرط قرض و ربای حکمی است، بیشتر مباحث برگرفته از ابواب قرض و دین خواهد بود. از طرفی چون بانک ها و مؤسسات مالی از قالب‌های مختلف برای اعطای تسهیلات استفاده می‌کنند، لذا با مسائل مربوط به ابواب مرتبط با عقودی همچون مضاربه، مشارکت، نیز ارتباط پیدا می کند. از سوی دیگر، مباحث مرتبط با مالکیت اشخاص حقوقی نیز در مواردی همچون صندوق‌های قرض‌الحسنه خانگی و حتی بانک‌ها مطرح است.

برای بررسی حکم الزام متقاضیان تسهیلات بانکی به سپرده گذاری، باید برداشت درستی از ماهیت سپرده های بانکی و تسهیلات بانکی داشت. براین اساس ابتدا به بررسی ماهیت انواع سپرده بانکی و ماهیت انواع تسهیلات بانکی می‌پردازیم. همان‌گونه که در ادامه می‌آید، سپرده‌های بانکی در دو گروه سپرده‌های امانی و سرمایه‌گذاری جای می‌گیرند. تسهیلات در نظام بانکی بدون ربا نیز در قالب سه دسته تسهیلات مبادله ای و مشارکتی قرار می گیرند. توجه به انواع مورد اشاره از سپرده و تسهیلات می‌تواند شقوق بحث در مورد الزام به سپرده‌گذاری برای دریافت تسهیلات را مشخص کند.

## ۲. سنخ‌شناسی سپرده‌های بانکی

سپرده بانکی در اصطلاح اقتصادی به اموالی اطلاق می شود که افراد نزد بانک نگه می‌دارند و بانک متعهد به بازگرداندن مثل آن براساس شرایط مورد توافق، می‌گردد. این سپرده‌ها انواع مختلفی دارند که می‌توان به حساب‌های جاری، قرض‌الحسنه و سرمایه‌گذاری اشاره کرد (ر.ک: توکلی، ۱۳۹۲).

سپرده‌های بانکی را می‌توان به دو دسته کلی امانی و سرمایه‌گذاری تقسیم کرد. حساب‌های امانی، شامل حساب‌های جاری و پس‌انداز قرض‌الحسنه، مبالغ نقدی می‌باشند که به بانک‌ها سپرده می‌شوند و افراد می‌توانند با استفاده از چک (در حساب‌های جاری)، دفترچه یا کارت بانکی در هر زمانی که خواستند از آن برداشت کنند. به این سپرده‌ها هیچ عایدی تعلق نمی‌گیرد.

در تعیین نوع عقد شرعی که این عملیات تحت آن می گنجد، چند دیدگاه مطرح شده است:

### ۱ـ۲. ودیعه

برخی معتقدند این حساب‌ها حکم ودیعه را دارند؛ زیرا سپرده‌گذار مبلغی نزد بانک می گذارد تا از آن نگهداری کند تا در هر زمان که مایل بود از آن برداشت کند. این امر با ودیعه شرعی سازگار است. به‌علاوه، قصد سپرده گذار، قرض دادن آن به بانک نیست و بانک نیز آن را به‌عنوان قرض قبول نمی‌کند (امین، ۱۹۸۳، ص ۲۳۳ـ۲۳۴).

این دیدگاه قابل دفاع نیست؛ توضیح آنکه ودیعه (سپرده) در لغت چیزی است که نزد غیر مالکش برای حفاظت از آن، گذارده می شود (جدی الهیتی، ۱۹۹۸، ص ۲۵۸) و در اصطلاح فقها ودیعه به «وکالت دادن (حمود، ۱۹۸۲، ص ۲۶۴) یا نیابت دادن (اتحاد الدولی للبنوک الاسلامیه، ۱۹۸۲، ص ۶۳) در حفظ مال» و یا به «چیزی که نزد امین گذاشته می‌شود» (همان)، تعریف شده است. ازآنجاکه گیرنده ودیعه حق استفاده از آن را ندارد و درصورتی‌که بدون اجازه ودیعه‌گذار از آن استفاده کند، متعدی (متجاوز) شناخته می‌شود و در صورت تلف‌شدن، ضامن آن است؛ و اگر با اجازه ودیعه‌گذار از آن بهره‌گیرد، دارای دو حالت می‌باشد: حالت اول، مواردی است که گیرندهٔ ودیعه می‌تواند با حفظ ودیعه از آن استفاده کند. در این صورت ودیعه تبدیل به عاریه می شود. حالت دوم، در مورد پول است که چون استفاده از آن باعث مصرف و از بین رفتن آن شده و عین آن باقی نمی‌ماند، عاریه در موردش صدق نمی‌کند. در این حالت ودیعه به قرض تبدیل می‌شود و گیرنده ودیعه ضامن برگرداندن مثل

آن می‌باشد (حمود، ۱۹۸۲، ص ۲۶۴). ازاین‌رو، در حالت دوم، گیرنده ودیعه در صورت تصرف در ودیعه ـ چه بدون اجازه و چه با اجازه ـــ ضامن آن بوده و به اصطلاح ید او ید ضمان ـ و نه ید امانی ـ است؛ چراکه در صورت اجازه مالک به تصرف، ودیعه حکم قرض را پیدا می‌کند و درصورتی‌که فرد بدون اجازه مالک، در ودیعه تصرف کند، متجاوز (غاصب) محسوب می‌شود (جدی الهیتی، ۱۹۹۸، ص ۲۶۵).

### ۲ـ۲. قرض

برخی نیز عنوان ودیعه شرعی را بر این سپرده‌ها صادق نمی‌دانند؛ زیرا بانک سپرده‌ها را با منابع دیگرش مخلوط کرده و در آن تصرف می‌کند. ازآنجاکه گیرندهٔ ودیعه حق بهره‌برداری و تصرف در ودیعه را ندارد و در صورت تصرف در آن و باقی نماندن عینش، حکم قرض را پیدا می‌کند، تمام احکام قرض بر این سپرده‌ها جریان پیدا می‌کند. ازجمله اینکه بانک ضامن برگرداندن مثل آن است و نمی‌تواند هیچ مبلغی اضافه بر آن، به سپرده‌گذار پرداخت کند (جدی الهیتی، ۱۹۹۸، ص ۲۶۰).

### ۳ـ۲. ودیعه ناقص

نظر دیگری که در این مورد ابراز شده این است که این حساب‌ها حکم ودیعه ناقص را دارند؛ چراکه در این نوع ودیعه، گیرنده آن را به تملک خود درمی‌آورد و تنها ملزم به برگرداندن مثل آن می‌باشد؛ برخلاف ودیعه کامل، که گیرندهٔ ودیعه مالک آن نمی‌شود. همچنین این عنوان از قرض نیز متفاوت است؛ زیرا بانک هرچند مالک مبلغ سپرده شده در حساب می‌شود و اجازه استفاده از آن‌را دارد؛ اما همواره معادل آن را در خزانه‌اش نگهداری می‌کند (امین، ۱۹۸۳، ص ۲۲۲).

با توجه به قوت استدلال نظریه دوم و اشکالاتی که در استدلال‌های دو نظریه دیگر وجود دارد، نظریهٔ دوم مورد پذیرش بسیاری از محققین اقتصاد اسلامی قرار گرفته است (تسخیری، ۱۹۹۶، ص ۷۷۶ـ۷۸۲؛ امین، ۱۹۸۲، ص ۲۲۳؛ جدی الهیتی، ۱۹۹۸، ص ۲۶۱ـــ۲۶۴؛ حمود، ۱۹۸۲، ص ۲۶۴ـــ۲۶۵؛ صدر، ۱۴۰۰ق). براین‌اساس، بر حساب‌های امانی حکم قرض صدق می‌کند؛ یعنی سپرده‌گذاران در حساب‌های امانی، وجوه خود را به بانک قرض می‌دهند و بانک ضامن برگرداندن مثل آن می‌شود.

در نظام بانکی جمهوری اسلامی از عنوان سپرده‌های قرض‌الحسنه برای حساب‌های امانی استفاده شده است. سپرده‌های قرض‌الحسنه دارای دو نوع جاری و پس‌انداز می‌باشند و استرداد اصل آنها توسط بانک‌ها تعهد و تضمین می‌گردد و بانک‌ها مکلفند عندالمطالبه اصل سپرده‌های قرض‌الحسنه را مسترد کنند (قانون عملیات بانکی بدون ربا، ۱۳۶۲، ماده ۴). این سپرده‌ها جزو منابع بانک محسوب شده (آیین نامه فصل دوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، ۱۳۶۲، ماده ۲) و به آنها سودی تعلق نمی‌گیرد (دستورالعمل اجرایی قبول سپرده، ۱۳۶۲، ماده ۳). با این حال بانک‌ها می‌توانند به منظور تجهیز این سپرده‌ها، بدون تعهد یا قرار قبلی با سپرده‌گذار، امتیازاتی چون ذیل جوایز غیرثابت نقدی و یا جنسی، تخفیف یا معافیت از پرداخت کارمزد خدمات بانکی و حق تقدم استفاده از تسهیلات اعطائی بانکی به سپرده‌گذاران بدهند (آیین‌نامه فصل دوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، ماده ۳).

با توجه به‌عنوانی که برای این سپرده‌ها انتخاب شده و سپرده‌های قرض‌الحسنه نامیده شده‌اند، مشخص می‌شود که عنوان فقهی قابل انطباق بر این سپرده‌ها، قرض است و سپرده‌گذاران وجوه خود را به بانک قرض داده و بانک ضامن برگرداندن آن می‌شود. ازاین‌رو، سود ناشی از به‌کارگیری آنها به سپرده‌گذاران تعلق نمی‌گیرد.

اما سپرده‌گذاران در حساب‌های سرمایه‌گذاری مبالغی را نزد بانک به ودیعه می‌گذارند، تا از این بابت درآمدی نصیب آنها شود. در این حساب‌ها معمولاً باقی ماندن مبلغ تا زمان خاصی نزد بانک شرط می‌شود. در برخی بانک‌های اسلامی حساب‌های سرمایه‌گذاری داری دو نوع حساب‌های سرمایه‌گذاری خاص و حساب‌های سرمایه‌گذاری مشترک می‌باشند. حساب‌های سرمایه‌گذاری مشترک نیز دارای انواعی همچون حساب‌های پس‌انداز، پیش‌آگهی و مدت‌دار می‌باشند.

در مورد عقد مورد استفاده برای تجهیز این سپرده‌ها حداقل سه الگوی متفاوت پیشنهاد شده و یا در بانک‌های اسلامی استفاده می‌شود:

۱. الگوی وکالتی: در این الگو عقد وکالت بر سپرده‌گذاری در این حساب‌ها تطبیق می‌کند. بانک به وکالت از سپرده‌گذار، مبالغ سپرده‌گذاری‌شده را در موارد مناسب به‌کار می‌گیرد و بخشی از سود حاصل از سرمایه‌گذاری این وجوه به بانک به‌عنوان وکیل سپرده‌گذاران تعلق می‌گیرد. این الگو در نظام بانکی بدون ربای جمهوری اسلامی ایران مورد استفاده قرار گرفته است. در این الگو به بانک بابت فعالیت‌هایش حق‌الوکاله تعلق می‌گیرد.

۲. الگوی مضاربه مزدوج: براساس این الگو، سپرده‌گذاران وجوه خود را به بانک، مضاربه می‌دهند؛ بانک نیز این وجوه را به همراه وجوه خودش به دیگران مضاربه می‌دهد. در این حالت دو قرارداد مضاربه منعقد می‌شود. مضاربه اول بین بانک و سپرده گذار، و مضاربه دوم نیز بین بانک و گیرنده تسهیلات است. در این الگو، بانک عامل مضاربه است. اگر بانک سرمایه های خودش را نیز وارد این جریان کند، عنوان صاحب مال و عامل شرکت نیز می‌تواند بر او صدق کند. بسیاری از فقهای اهل‌سنت مضاربه را محدود به فعالیت‌های بازرگانی نمی دانند و از این جهت نیز مشکلی برای تطبیق آن وجود ندارد (جدی الهیتی، ۱۹۹۸، ص ۴۴۰ـ۴۴۱؛ امین، ۱۹۸۳، ص ۲۴).

۳. الگوی مشارکتی: در این الگو، افراد سپرده‌های خود را در قالب عقد شرکت به بانک می‌سپارند و بانک این وجوه را با وجوه خود سرمایه گذاری کرده و یا با آن تسهیلات اعطا می کند. در این صورت بانک شریک سپرده‌گذارن و عامل شرکت است. در این الگو، تصرف بانک در سپرده ها از قبیل تصرف شریک در مال شریکش است. برخی عنوان کرده‌اند که «اگر گیرنده ودیعه با اجازه ودیعه‌گذار، ودیعه را با مال خود و یا مال دیگری مخلوط کند، تبدیل به شرکت (ملکی) می‌شود» (همان).

در نظام بانکی جمهوری اسلامی سپرده‌های سرمایه‌گذاری به دو صورت کوتاه‌مدت و بلندمدت قبول می‌شوند (آیین‌نامه فصل دوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، ۱۳۶۲، ماده ۶). این سپرده ها جزء منابع سپرده‌گذاران محسوب شده (همان، ماده ۹) و بانک‌ها در به‌کارگیری آنها وکیل‌اند. بانک‌ها به وکالت از سپرده‌گذاران، وجوه این سپرده‌ها را در امور مشارکت مضاربه، اجاره به شرط تملیک، معاملات اقساطی، مزارعه، مساقات، سرمایه‌گذاری مستقیم، معاملات سلف و جعاله به‌کار می‌گیرند (قانون عملیات بانکی بدون ربا، ۱۳۶۲، ماده ۳) و سود حاصل از عملیات مذکور را طبق قرار داد منعقده، متناسب با مدت و مبالغ سپردهٔ سرمایه گذاری و رعایت سهم منابع بانک، پس از کسر حق الوکاله، بین صاحبان سپرده‌های تقسیم می کنند (همان، ماده ۵). علاوه بر اینکه بانک ها می توانند به منظور جلب سپردهٔ سرمایه گذاری مدت دار، به تشخیص خود، اقدام به اعطای حق تقدم در دریافت تسهیلات بانکی و تخفیف یا معافیت از پرداخت کارمزد خدمات بانکی کنند (دستورالعمل اجرایی قبول سپرده‌ها، ۱۳۶۲، ماده ۱۷).

بنا بر ماده ۸ آئین‌نامه فصل دوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، «بانک‌ها استرداد اصل سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار را تعهد و یا به هزینهٔ خود بیمه می کنند» ( آیین‌نامه فصل دوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، ۱۳۶۲، ماده ۸) که در حال حاضر در متن قراردادهای سپرده‌گذاری مدت‌دار، تعهد بانک‌ها نسبت به استرداد اصل این سپرده‌ها قید شده است.

همان‌گونه که اشاره شد، در آیین‌نامه و دستورالعمل اجرایی قانون عملیات بانکی بدون ربا سپرده های سرمایه گذاری مدت‌دار، به دو نوع کوتاه‌مدت و بلندمدت تقسیم شده‌اند؛ و از اوایل سال ۱۳۶۹، سپرده‌های سرمایه‌گذاری دوساله، سه ساله و پنج‌ساله نیز معرفی شدند. ازاین‌رو، سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار دارای دو نوع سپرده سرمایه گذاری کوتاه‌مدت و سپرده سرمایه گذاری بلندمدت مشتمل بر سپرده‌های یک‌ساله، دوساله، سه‌ساله و پنج‌ساله است (اداره بررسی‌های اقتصادی، ۱۳۷۳، ص ۵۲۸ـ۵۲۹). البته در سال‌های اخیر از تعدد سپرده‌ها کاسته شده است.

## ۳. سنخ‌شناسی تسهیلات بانکی

به موجب فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، بانک ها تمامی تسهیلات خود از محل سپرده های دریافتی را طبق روش های مندرج در قانون، یعنی مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی، سرمایه‌گذاری مستقیم، مضاربه، فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، معاملات سلف، جعاله، مزارعه، مساقات و قرض‌الحسنه اعطا می کنند.

در آیین نامه اجرایی قانون، فروش اقساطی به سه دسته فروش اقساطی مواد اولیه، لوازم یدکی و ابزار کار، فروش اقساطی وسایل تولید، ماشین‌آلات و تأسیسات و فروش اقساطی مسکن تفکیک شده و همچنین خرید دین نیز به این روش ها افزوده شده است. ازاین‌رو، تعداد روش های اعطای تسهیلات به ۱۴ روش می‌رسد. حیطه به کارگیری این چهارده روش در قانون عملیات بانکی بدون ربا، آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های اجرایی آن وارد شده که می‌توان در قالب جدول (۱) نشان داد. به‌طوری‌که مشاهده می‌شود بجز مضاربه، مزارعه و مساقات که اولی به بازرگانی و دو تای اخیر به کشاورزی اختصاص دارد؛ بقیه روش ها تقریباً در تمام بخش های اقتصادی قابل به‌کارگیری می‌باشند.

**جدول ۱: کاربرد عقود اسلامی در بخش‌های مختلف اقتصادی در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران**

| | |
|---|---|
| مشارکت مدنی | تولیدی (صنعتی، معدنی، کشاورزی)، بازرگانی، خدمات و مسکن. |
| مشارکت حقوقی | تولیدی (صنعتی، معدنی، کشاورزی)، بازرگانی، خدمات و مسکن. |
| جعاله | تولیدی (صنعتی، معدنی، کشاورزی)، بازرگانی، خدمات و مسکن. |
| فروش اقساطی | تولیدی (صنعتی، معدنی، کشاورزی)، خدمات و مسکن. |
| خرید دین | تولیدی (صنعتی، معدنی، کشاورزی)، بازرگانی و خدمات. |
| قرض الحسنه | تولیدی (صنعتی، معدنی، کشاورزی)، احتیاجات شخصی. |
| مزارعه و مساقات | کشاورزی. |
| مضاربه | بازرگانی. |

**منبع: جمهوری اسلامی ایران، قانون عملیات بانکی بدون ربا آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های اجرایی**

تسهیلات اعطایی در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران را می توان در سه دسته تسهیلات غیرانتفاعی، تسهیلات مبادله‌ای و تسهیلات مشارکتی جای داد. قرض‌الحسنه ازجمله تسهیلات غیرانتفاعی است. تسهیلات مبادله ای شامل فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، خرید دین (تنزیل اسناد و اوراق تجاری)، سلف، جعاله می شود. تسهیلات مشارکتی نیز مشتمل بر مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی، مضاربه، مزارعه، مساقات و سرمایه گذاری مستقیم می‌باشد.

## ۴. حالت های چهارگانه شرط سپرده گذاری برای دریافت تسهیلات

در مورد مشروط بودن تسهیلات به سپرده گذاری چهار حالت وجود دارد. این چهار حالت ناشی از این امر است که تسهیلات می‌تواند تسهیلات قرض‌الحسنه یا تسهیلات مبادله‌ای / مشارکتی باشد. همچنین سپرده مزبور می‌تواند سپرده امانی (جاری، پس‌انداز قرض‌الحسنه) یا سپرده سرمایه گذاری باشد. با ترکیب این دو احتمال، ۴ حالت مطرح می‌شود. این ۴ حالت در جدول (۲) آمده است.

**جدول۲: حالت‌های شرط سپرده‌گذاری برای دریافت تسهیلات**

| حالت‌ها | قالب پذیرش سپرده | شبهه |
|---|---|---|
| شرط سپرده‌گذاری در حساب‌های امانی برای دریافت تسهیلات قرض الحسنه | قرض | شبهه ربای حکمی : قرض به شرط دریافت قرض (نفع حکمی برای قرض‌دهنده) |
| شرط سپرده‌گذاری در حساب‌های امانی برای دریافت تسهیلات مبادله‌ای یا مشارکتی | قرض | شبهه ربای حکمی: قرض به شرط دریافت تسهیلات مبادله‌ای یا مشارکتی (نفع حکمی قرض‌دهنده) |
| شرط سپرده‌گذاری در حساب سرمایه‌گذاری برای دریافت تسهیلات قرض‌الحسنه | وکالت | عدم شبهه ربای حکمی: سرمایه‌گذاری به شرط دریافت قرض (نفع سرمایه‌گذار در قالب دریافت قرض) |
| شرط سپرده‌گذاری در حساب سرمایه‌گذاری برای دریافت تسهیلات مبادله‌ای یا مشارکتی | وکالت | عدم شبهه ربای حکمی: سرمایه‌گذاری به شرط دریافت تسهیلات مبادله‌ای یا مشارکتی (نفع سرمایه‌گذار در قالب دریافت تسهیلات مبادله‌ای یا مشارکتی) |

چهار حالتی که در جدول بالا آمد عملاً در قالب دو حالت قابل بحث است. حالت اول سپرده گذاری در حساب‌های امانی به شرط دریافت تسهیلات و حالت دوم سپرده گذاری در حساب‌های سرمایه گذاری به شرط دریافت تسهیلات است (جدول ۳). در ادامه این دو حالت را بررسی می کنیم.

**جدول ۳: حالت‌های دوگانه سپرده‌گذاری با شرط ضمنی دریافت تسهیلات**

| حالت‌ها | قالب پذیرش سپرده | شبهه |
|---|---|---|
| سپرده‌گذاری در حساب‌های امانی برای دریافت تسهیلات | قرض | شبهه ربای حکمی : قرض به شرط دریافت قرض (نفع حکمی برای قرض‌دهنده) |
| سپرده‌گذاری در حساب سرمایه‌گذاری برای دریافت تسهیلات قرض‌الحسنه | وکالت | عدم شبهه ربای حکمی: سرمایه‌گذاری به شرط دریافت تسهیلات (نفع سرمایه‌گذار در قالب دریافت قرض) |

## ۵. شرط سپرده‌گذاری در حساب‌های امانی

هنگامی‌که برای گرفتن تسهیلات شرط شود که در حساب قرض‌الحسنه یا حساب جاری سپرده گذاری شود، در این حالت دریافت تسهیلات به سپرده گذاری در حساب های امانی مشروط شده است. اگر عقد منطبق بر سپرده‌های امانی را قرض بدانیم، در این صورت دادن تسهیلات از سوی بانک مشروط به قرض دادن مشتری به بانک شده است. البته دو حالت در این مورد وجود دارد:

الف) تقاضای قرض برای اعطای قرض: اگر تسهیلات مورد تقاضا تسهیلات قرض‌الحسنه باشد، در این حالت تقاضای قرض برای دادن قرض مطرح شده است.

ب) تقاضای قرض برای اعطای تسهیلات مبادله‌ای با مشارکتی: اگر تسهیلات مورد تقاضا تسهیلات مبادله‌ای یا مشارکتی باشد، در این حالت تقاضای قرض برای اعطای قرض نیست؛ بلکه مثلاً برای دریافت تسهیلات در قالب مضاربه این شرط مطرح شده که متقاضی به بانک قرض بدهد؛ یعنی بانک می گوید اگر شما می‌خواهید من با شما شریک شوم و سرمایه شما برای مضاربه را تأمین کنم، شما باید مبلغی را برای مدت معینی به من قرض بدهید. در این حالت انعقاد

قرارداد مضاربه مشروط به قرض‌دادن به بانک شده است.

در هر دو حالت، این مسئله مطرح است که آیا وقتی بانک می گوید شما برای دریافت تسهیلات باید حساب امانی افتتاح کنی، این بدان معناست که در واقع در ضمن قرارداد سپرده‌گذاری شرطی ضمنی مطرح شده است؟ اگر چنین باشد، قرارداد قرض مشروط به دریافت تسهیلات شده و در مورد آن، قرض به شرط دریافت تسهیلات (چه تسهیلات قرض‌الحسنه و چه تسهیلات مبادله ای و مشارکتی) صدق می کند. در این صورت عنوان قرض به شرط قرض، و قرض به شرط بهره‌مندی از تسهیلات مبادله‌ای و مشارکتی صدق می کند. در اینجا این سؤال مطرح است که آیا شرط ضمنی که بین بانک و مشتری وجود دارد، الزامی برای بانک ایجاد می‌کند یا خیر؟ هرچند برخی از بانک‌ها یا صندوق‌های قرض‌الحسنه اعلام می کنند که ما الزامی به پرداخت تسهیلات به سپرده گذاران نداریم؛ ولی رویه عمل بانک ها این ذهنیت را در مشتریان تداعی کرده که دریافت تسهیلات حق آنهاست و آنها می توانند در صورت عدم پرداخت، اقدام به شکایت کنند.

اگر بانک صراحتاً اعلام کند که هیچ تعهدی در برابر سپرده گذاری ندارد و مشتریان بانک نیز با آگاهی از این امر اقدام به سپرده گذاری کنند؛ در این صورت شرط ضمنی موجود در قرارداد سپرده‌گذاری شرطی غیرالزام‌آور است. در این حالت قرض دادن موجب ایجاد نفعی برای قرض‌دهنده شده است؛ ولی این نفع به صورت شرط غیرالزامی ضمنی است. در این حالت باید به این سؤال جواب داد که آیا شرط ضمنی غیرالزامی منفعت در قرارداد قرض، باعث ربوی شدن قرض می شود؟ یعنی من قرض می‌دهم و به صورت ضمنی شرط غیرالزامی می کنم که شما به من مبلغی بیشتر قرض بدهی یا در قالب مضاربه یا فروش اقساطی به من تسهیلات بدهی. این سؤال نیز قابل طرح است که وقتی بانک ها یا صندوق‌های قرض‌الحسنه در واقع به این شرط ضمنی یا ارتکازی عمل می کنند، آیا صرف الزامی نبودن عمل به این شرط ضمنی، موجب می شود که ماهیت قرارداد، قرض به شرط قرض نباشد؟ آیا می‌توان گفت که در این موارد شرط به داعی و انگیزه دریافت قرض محقق می‌شود؟ یعنی من با سپرده‌گذاری قرض می‌دهم، با این انگیزه که بانک مبلغ بیشتری به من قرض بدهد. در این صورت در واقع شرطی برای قرض دادن وجود ندارد؛ انگیزه من این است که بانک به من قرض بدهد. البته بانک نیز این تمایل و انگیزه را دارد که براساس میل من عمل کرده و به من قرض بدهد.

البته در برخی از صندوق های قرض‌الحسنه، رابطهٔ بین سپرده گذار در حساب های پس‌انداز و صندوق، رابطهٔ وکالت معرفی شده است. براین اساس، صندوق وجوه سپرده گذاران را به وکالت از آنها به دیگران قرض می دهد. در این حالت، دریافت تسهیلات مشروط به واگذاری وجوه به شکل وکالتی است. البته در این حالت هم بعد از اینکه صندوق در وجوه تصرف کرد، و به دیگران قرض داد، رابطه مالکیت وجوه و سپرده گذار قطع شده و گیرندگان تسهیلات ضامن برگرداندن مثل وجوه می شوند. صندوق نیز در حکم واسطه است و برای این کارش اجرت می گیرد. در این صورت، شرط صندوق به سپرده گذاری در حساب های امانی برای دریافت تسهیلات قرض الحسنه، به مفهوم در اختیار قراردادن وجوه همراه با اجازه تصرف متلفه است که باعث تبدیل آن به بدهی می‌شود. در واقع، دادن قرض مشروط به ودیعه‌گذاری همراه با اذن تصرف شده است (حالت ودیعه ناقصه).

**جدول ۴: امتیازات سپرده‌گذاری در حساب قرض الحسنه جاری مهر**

| ردیف | شرایط | امتیاز وام قرض‌الحسنه | امتیاز عقود مبادله‌ای |
|---|---|---|---|
| ۱ | نسبت وام/تسهیلات به معدل ۶ ماهه | ٪۳ | ٪۸۰ |
| ۲ | نرخ کارمزد وام/سود تسهیلات | ٪۴ | ٪۱۸ |
| ۳ | حداقل مدت بازپرداخت وام/تسهیلات | ۱۲ ماه | ۱۲ ماه |
| ۴ | حدکاثر مدت بازپرداخت وام/تسهیلات | ۳۶ ماه | ۶۰ ماه |
| ۵ | حداقل مبلغ وام/تسهیلات | ۱۰۰۰۰۰۰۰ ریال | ۴۰۰۰۰۰۰۰ ریال |
| ۶ | حداکثر مبلغ وام/تسهیلات | ۳۰۰۰۰۰۰۰ ریال | ۱۵۰۰۰۰۰۰۰ ریال |
| ۷ | انتقال امتیاز | دارد (به خانواده درجه یک) | |

تمایز شرط الزام‌آور و غیرالزام‌آور: البته می‌توان بین شرط الزام‌آور و غیرالزام‌آور تفکیک کرد. اگر شرط سپرده‌گذاری برای بانک یا صندوق الزامی برای پرداخت تسهیلات ایجاد نکند و

پرداخت تسهیلات رویه معمول باشد، در این حالت ممکن است که بگوییم شرط قرض به شرط قرض صدق نمی‌کند و ربای حکمی در مورد آن محقق نمی‌شود.

## ۶. شرط سپرده‌گذاری در حساب سرمایه‌گذاری

هنگامی که برای دریافت تسهیلات، شرط سپرده گذاری در حساب سرمایه گذاری شود، در این حالت مالکیت سپرده گذار بر وجوه حفظ شده و وجوه در طرح‌های مختلف سرمایه‌گذاری می‌شود. در الگوی بانک‌داری بدون ربا در ایران از الگوی وکالتی برای تجهیز و تخصیص این وجوه استفاده می‌شود. بانک واسطه بین سپرده‌گذار و گیرنده تسهیلات است. بانک به‌عنوان وکیل سپرده‌گذاران در برابر تجهیز و تخصیص منابع حق‌الوکاله دریافت می‌کند.

در اینجا دو حالت وجود دارد. یا دریافت تسهیلات قرض الحسنه مشروط به سپرده‌گذاری در حساب سرمایه‌گذاری می‌شود؛ و یا دریافت تسهیلات مبادله ای و مشارکتی منوط به افتتاح حساب سرمایه‌گذاری می‌شود. در حالت اول، دریافت قرض مشروط به سرمایه‌گذاری شده است. یعنی سرمایه‌گذاری مشروط به دادن قرض به تأمین‌کننده سرمایه. در حالت دوم، دریافت تسهیلات مبادله‌ای یا مشارکتی مشروط به مشارکت در تأمین منابع لازم برای اعطای تسهیلات مبادله‌ای یا مشارکتی شده است.

**جدول ۵: سپرده سرمایه‌گذاری رویان مهر**

| ردیف | نوع سپرده سرمایه‌گذاری | نرخ سود علی‌الحساب | قابلیت افتتاح حساب |
|---|---|---|---|
| ۱ | روزشمار عادی (با قابلیت دریافت و پرداخت) | ٪۱۰ | دارد |
| ۲ | بلندمدت یکساله | ٪۱۵ | دارد |

**منبع: وبگاه بانک مهر اقتصاد**

هنگامی که دریافت تسهیلات از بانک، مشروط به سپرده‌گذاری در حساب سرمایه‌گذاری می‌شود؛ در قرارداد سپرده‌گذاری این شرط ضمنی وجود دارد که من در قبال مشارکت با بانک به منفعتی همچون دریافت تسهیلات نائل شوم. در این صورت قرض به شرط قرض، صدق نمی‌کند؛ بلکه سرمایه‌گذاری من در قالب افتتاح سپرده سرمایه‌گذاری مشروط به دریافت تسهیلات می‌شود. در این حالت دو قرارداد وجود دارد؛ یکی قرارداد سپرده‌گذاری برای سهیم شدن در سود تخصیصی به سپرده‌های سرمایه‌گذاری و دیگری قرارداد دریافت تسهیلات برای به کارگیری وجوه مشاع عرضه شده برای کسب سود، و سرمایه گذاری آن براساس قرارداد. برای نمونه، اگر فرد، متقاضی دریافت تسهیلات مضاربه باشد و دریافت آن مشروط به سپرده‌گذاری در سپرده سرمایه‌گذاری باشد؛ در این صورت، شراکت سپرده‌گذار در پروژه‌های بانک به صورت ضمنی، مشروط به اعطای تسهیلات از سوی بانک به سپرده‌گذار شده است. متقاضی تسهیلات از یک طرف به‌عنوان سپرده‌گذار در بانک سپرده‌گذاری می‌کند، که با استفاده از قراردادهای مختلف سرمایه‌گذاری شود. وی از سوی دیگر، اقدام به دریافت برخی از وجوه بانک در قالب عقد مضاربه می‌کند. پس وی دو قرارداد بسته است. یکی قرارداد سپرده‌گذاری سرمایه‌گذاری و دیگری قرارداد مضاربه. هرچند در ضمن قرارداد افتتاح سپرده سرمایه گذاری شرط دریافت تسهیلات شده؛ اما در اینجا انعقاد یک قرارداد سرمایه‌گذاری (افتتاح حساب سرمایه گذاری) و نه قرض مشروط به دریافت تسهیلات شده است. در این مورد شبهه ربا وجود ندارد. چون این مورد مصداق قرض به شرط قرض نیست و در مورد آن تفاوتی نمی‌کند که ما شرط ضمنی در سپرده‌گذاری را الزام‌آور بدانیم یا ندانیم و اینکه آیا اطلاع مشتری از عدم الزام بانک به پرداخت تسهیلات را قید بکنیم یا نکنیم. البته به طور معمول بانک‌ها برای دریافت تسهیلات شرط سپرده‌گذاری در حساب جاری یا قرض الحسنه را شرط می کنند که در این صورت مصداق قسم اول خواهد شد.

حالت دیگری نیز در مسئله متصور است و آن اینکه بانک برای متقاضی تسهیلات مشارکتی همانند تسهیلات مضاربه، افتتاح حساب جاری یا قرض الحسنه را برای ریختن عواید حاصل از تجارت با مال مضاربه را شرط کند. در این صورت مبالغی که فرد در حساب قرض الحسنه می‌ریزد، وجوه خودش نیست؛ بلکه همان سرمایه‌ای است که از سوی بانک به‌عنوان سرمایه مضاربه پرداخت شده است. در حالت شرکت، سرمایه موجود در آن حساب سرمایه مشترک بانک و عامل شرکت خواهد بود. در این زمینه این سؤال قابل طرح است که آیا شرط بانک برای افتتاح حساب جاری برای متقاضی مضاربه یا شرکت شبهه ربا دارد یا خیر؟

## ۷. شبهه ربا در شرط سپرده گذاری در صندوق های قرض‌الحسنه خانگی

در صندوق‌های قرض‌الحسنه خانگی نیز اعطای تسهیلات قرض‌الحسنه مشروط به سپرده‌گذاری است. اگر ماهیت سپرده‌ها در

صندوق‌های خانگی قرض باشد، هریک از اعضا قرض می‌دهند تا در آینده قرض دریافت کنند.

در مورد این صندوق ها نیز همان بحث قبل تکرار می شود که در ضمن قرارداد سپرده گذاری در صندوق، شرطی ضمنی حاکی از پرداخت قرض به سپرده گذار در آینده وجود دارد. اما این سؤال مطرح است که آیا صندوق های خانگی شخصیت حقوقی مستقلی دارد و سپرده گذاران به صندوق یا مثلاً مدیر عامل وام می دهند؟ یا اینکه مسئله این‌گونه است که افراد وجوهشان را هر ماه نزد مدیر عامل صندوق به‌عنوان وکیل قرار می دهند تا او با قرعه یا بدون قرعه آن را به یکی از اعضای صندوق قرض دهد. در این صورت قرض به شرط قرض صدق نمی‌کند. توضیح آنکه وقتی اعضا با هم توافق می کنند که هر ماه مبلغی را به مدیر صندوق تحویل دهند تا وی براساس قرعه‌کشی (یا بدون قرعه‌کشی) به یکی از اعضا وام دهد؛ حتی اگر انگیزه افراد آن باشد که با پرداخت این مبلغ بتوانند وام دریافت کنند؛ چون هنوز قرضی اتفاق نیفتاده، شرط ضمن قرض صدق نمی‌کند. بعد از انجام قرعه‌کشی و تعیین عضو دریافت‌کنندهٔ وام، قرض اتفاق می افتد و به صورت صریح یا ارتکازی این شرط در ضمن عقد قرض وجود دارد که قرض گیرنده موظف است هر ماه به اندازهٔ اقساطی که دیگران می‌پردازند، به مدیر پرداخت کند؛ اما این شرط مشکلی ایجاد نمی‌کند؛ چون این شرط مربوط به ادای دین است و به اجماع فقها اشتراط کیفیت ادای دین در متن عقد (به صورت یکجا و در تاریخ معین یا به صورت اقساط در تاریخ های متعدد) جایز است. بقیه اعضا نیز هنوز قرضی دریافت نکرده‌اند تا شرط ضمن قرض نسبت به آنها صدق کند.

تنها در یک صورت شبهه ربا محقق است و آن اینکه صندوق شخصیت حقوقی و مستقل داشته باشد و مبالغ جمع‌آوری‌شده نیز در قالب سپرده‌گذاری از افراد دریافت شود (نظیر آنچه که در بانک‌ها و مؤسسات قرض‌الحسنه اتفاق می‌افتد)؛ در این صورت مبالغ جمع‌آوری‌شده در حقیقت قرض به صندوق محسوب شود که بعد از قرعه‌کشی به یکی از اعضا قرض داده می‌شود. در صورت فرض شخصیت حقوقی برای صندوق، چنانچه جمع‌آوری مبالغ تحت عنوان سپرده قرض الحسنه صورت پذیرد، واقعیت فرایند قرض چنین است که اعضا به صورت ماهیانه به صندوق قرض می دهند به شرط (ارتکازی) آنکه بتوانند از صندوق قرض بگیرند که گرفتار مشکل قرض به شرط قرض است. اما اگر صندوق وکیل افراد و اعضا باشد تا مبالغ و اقساط جمع‌آوری‌شده را به کسی که قرعه به نام وی درآمده تحویل دهد، در این صورت قرض به شرط قرض صدق نمی‌کند.

## ۸. واگذاری امتیاز تسهیلات

اگر بپذیریم که تعلق امتیاز تسهیلات در مقابل سپرده گذاری مجاز باشد، این سؤال مطرح است که آیا این امتیاز را می توان به دیگران واگذار کرد؟ به نظر می رسد که امتیاز مزبور ازجمله حقوق مالی حساب می شود و مانند سایر حقوق مالی است. در این صورت این سؤال مطرح است که آیا این حق مالی، قابل واگذاری است؟

## ۹. مسدودی سپرده تا بعد از تسویه تسهیلات

در برخی موارد بانک‌ها و مؤسسات مالی شرط می‌کنند که مبلغ سپرده یا بخشی از آن باید تا پایان پرداخت اقساط تسهیلات دریافتی در حساب باقی بماند. سؤال این است که آیا چنین شرطی صحیح است یا خیر؟ در اینجا دو حالت وجود دارد: اگر سپرده مسدودی، سپردهٔ سرمایه‌گذاری باشد؛ عواید حاصل از به‌کارگیری سپرده، به خود سپرده‌گذار می‌رسد. اگر سپرده مسدوی امانی باشد؛ بانک از محل این مبالغ منتفع می‌شود و آن را در قالب تسهیلات به سایرین می‌پردازد. حال سؤال این است که آیا بانک می تواند چنین شرطی را برای دریافت‌کنندگان تسهیلات بگذارد که تا پایان پرداخت اقساط‌شان، مجبور به سپرده‌گذاری در حساب‌های امانی یا سرمایه‌گذاری شوند.

ممکن است گفته شود که این بخشی از مقررات بانک برای اعطای تسهیلات است و مثلاً مبلغ مذکور به‌عنوان پشتوانه پرداخت اقساط حساب شود. از سوی دیگر، اگر حکم سپرده گذاری نزد صندوق قرض باشد، حکم قرض این است که قرض‌دهنده هر زمانی که مایل بود می تواند تقاضای برگرداندن مبلغ قرض داده شده را بکند. البته ممکن است گفته شود که بانک این وجوه را به صورت مدت‌دار قرض گرفته و قرض‌دهنده باید تا زمان سررسید صبر کند. زمان قیدشده قاعدتاً تا پایان پرداخت تسهیلات است. البته می توان گفت که این مبالغ به‌عنوان ضمانت نزد بانک باقی مانده است. ولی این سؤال مطرح است که آیا بانک می تواند در مبالغی که برای تضمین نزدش گذاشته شده تصرف کند و آن را به دیگران وام دهد؟

زمانی که مشتری اقساط خود را پرداخت، قاعدتاً بانک یا صندوق باید مبالغ سپرده شده در حساب قرض الحسنه را آزاد کند؛ زیرا مبالغ مذکور به بانک قرض داده شده و بانک باید هر زمانی که صاحب وجوه خواست قرض‌ش را پس بگیرد، آن را بازپرداخت کند.

## نتیجه‌گیری

شرط سپرده‌گذاری برای دریافت تسهیلات از بانک‌ها، صندوق‌های قرض‌الحسنه و مؤسسات مالی و اعتباری به دو چندصورت می‌تواند صورت گیرد. حالت اول این است که ارائه تسهیلات (قرض الحسنه، مبادله‌ای یا مشارکتی) به افتتاح سپرده سرمایه‌گذاری مشروط شود. بدین صورت که قراردادی که مشتری در قالب آن اقدام به سپرده‌گذاری می‌کند، سپرده سرمایه‌گذاری است. سپرده سرمایه‌گذاری در جمهوری اسلامی ایران در قالب عقد وکالت پذیرفته می‌شود. بانک وکیل می‌شود که وجوه سپرده‌گذاری شده را به همراه وجوه خودش سرمایه گذاری کرده و در نهایت سود را بین صاحبان مال توزیع کند. در این حالت مشروط کردن اعطای تسهیلات به سپرده‌گذاری در حساب‌های سرمایه‌گذاری مستلزم قرض به شرط قرض نیست. در اینجا سپرده گذار در قبال شراکت در یک پروژه سرمایه گذاری منفعتی از جمله برخورداری از امتیاز وام قرض‌الحسنه به دست می‌آورد. در این حالت در قرارداد افتتاح سپرده سرمایه‌گذاری این شرط ضمنی وجود دارد که سپرده‌گذار از مزایایی همچون دریافت تسهیلات بهره‌مند شود.

حالت دوم این است که ارائه تسهیلات (قرض‌الحسنه، مبادله‌ای و مشارکتی) مشروط به افتتاح حساب قرض الحسنه شود. در این صورت، در ضمن قرارداد قرض‌الحسنه نوعی شرط ضمنی برای بهره‌مندی سپرده‌گذار (قرض‌دهنده) از منافعی همچون دریافت قرض‌الحسنه (قرض به شرط قرض) یا دریافت تسهیلات مبادله‌ای یا مشارکتی (قرض به شرط دریافت تسهیلات غیرقرضی) مطرح است. اگر این شرط ضمنی برای بانک الزام‌آور باشد، می‌توان آن را مصداق شرط زیاده در قرارداد قرض و شبهه ربای حکمی دانست. ربای حُکمی در جایی است که زیاده عینی در قرارداد قرض شرط نمی شود؛ بلکه انجام کاری یا ارائه خدمتی شرط می‌شود؛ برای نمونه، من به شما قرض می دهم به شرطی که شما دو روز برای من کار کنید یا شما هم در مقابل به من قرض بدهید، این کار از نظر فقها حکم ربا را دارد.

ولی اگر سپرده‌گذاری بدون هیچ‌گونه اشتراطی بلکه تنها به‌عنوان مقررات و فرایند اعطای تسهیلات اعلام شود، در این صورت سپرده‌گذار مبلغ معینی را برای مدت مشخصی به بانک قرض می‌دهد، بانک نیز متقابلاً به وی قرض خواهد داد. در این حالت شرط الزام‌آوری از جهت فقهی و حقوقی وجود ندارد و تنها رویه پرداخت این گونه است. به نظر می‌رسد که در این مورد قرض با داعی دریافت تسهیلات (نه شرط دریافت تسهیلات) محقق می شود؛ البته با توجه به اینکه بین میزان تسهیلات و مبلغ سپرده، مدت بازپرداخت تسهیلات رابطه مستقیم وجود دارد؛ این احتمال مطرح است که فرد با قرض دادن مبلغی بیشتر قرض می گیرد و در واقع تنها بحث داعی نیست؛ بلکه شرطی الزام آور حداقل با الزام عرفی مطرح است. در این صورت نوعی زیاده حکمی مشروط عرفی محقق شده است.

این سؤال مطرح است که آیا عدم آگاهی سپرده‌گذاران از عدم الزام بانک به پرداخت تسهیلات باعث می شود که شرط ضمنی مطرح در قرارداد سپرده گذاری امانی تنها انگیزه نباشد؟ در این صورت قراردادی که بین بانک و سپرده گذار منعقد شده بر مبنای شرط ارتکازی است که مورد پذیرش بانک نیست؛ یعنی ارتکاز سپرده گذار این است که بانک موظف است که به او تسهیلات بدهد و اگر می دانست که بانک الزامی ندارد، ممکن بود اصلاً اقدام به سپرده گذاری نکند. در این صورت باید دید که چنین شرط ارتکازی یک طرفه‌ای باعث بروز شبهه ربای حکمی می‌شود.

باید توجه داشت که اگر در مورد صندوق‌های قرض‌الحسنه خانگی، شخصیت حقوقی صندوق را نپذیریم، افراد هنگام سپرده‌گذاری عملاً به صندوق قرض نمی‌دهند، بلکه وجوه را نزد مدیر صندوق به وکالت قرار می دهند تا او آن را با قرعه کشی یا بدون قرعه کشی به اعضای صندوق قرض بدهد. در این حالت قرض به شرط قرض محقق نمی شود. ولی اگر برای صندوق شخصیت حقوقی در نظر بگیریم و سپرده‌گذاری در صندوق به مفهوم قرض دادن به صندوق باشد، حکم آن مشابه حکمی بود که در مورد بانک‌ها (شق اول) بیان شد.

## منابع


اتحاد الدولی للبنوک الاسلامیه، ۱۹۸۲م، ***الموسوعة العلمیة و العملیة للبنوک اسلامیه***، قاهره، مطابع الاتحاد الدولی للبنوک الاسلامیه.

اداره بررسی‌های اقتصادی، ۱۳۷۳، ***بررسی تحولات اقتصادی کشور طی سال‌های ۶۹ـ ۱۳۶۱***، تهران، بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران.

امین، حسن‌عبدالله، ۱۹۸۳م، ***الودایع النقدیه و استثمارها فی الاسلام***، جده، دارالشروق.

تسخیری، محمدعلی، ۱۹۹۶م، «الودایع المصرفیه تکلیفها الفقهی و احکامها»، ***مجمع الفقه الاسلامی***، الدوره التاسعه، العدد التاسع، ص ۷۷۶ـ۷۸۲.

توکلی، محمدجواد ۱۳۹۲، ***سازوکار بانکداری اسلامی***، قم، انتشارات بین‌المللی المصطفی.

جدی الهیتی، عبدالرزاق رحیم، ۱۹۹۸م، ***المصارف الاسلامیه بین النظریه و التطبیق***، عمان، دار اسامه.

حمود، سامی، ۱۹۸۲م، ***تطویر الاعمال المصرفیه بما یتفق و الشریعه الاسلامیه***، ط. الثانیه، عمان، مطبعة الشرق و مکتبتها.

***دستورالعمل اجرایی قبول سپرده***، ۱۳۶۲.

صدر، سیدمحمدباقر، ۱۴۰۰ق، ***البنک اللاربوی فی الاسلام***، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات.

***قانون عملیات بانکی بدون ربا***، ۱۳۶۲.